

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

ПРАВО НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ У СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM

Бориченко К.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Статтю присвячено визначенню місця права на соціальний захист у системі прав людини. Охарактеризовано ознаки права на соціальний захист, які визначають місце права на соціальний захист у системі прав людини.

Ключові слова: право на соціальний захист, права людини, соціальні права, механізм забезпечення права, соціальний ризик.

Статья посвящена определению места права на социальную защиту в системе прав человека. Охарактеризованы признаки права на социальную защиту, определяющие место права на социальную защиту в системе прав человека.

Ключевые слова: право на социальную защиту, права человека, социальные права, механизм обеспечения права, социальный риск.

The article is devoted to determining of the place of the right to social protection in the system of human rights. The signs of the right to social protection, which determine the place of the right to social protection in the system of human rights are characterized.

Key words: right to social protection, human rights, social rights, mechanism of law enforcement, social risk.

Постановка проблеми. Одним з актуальних напрямів досліджень сучасної науки права соціального забезпечення є розроблення ефективного галузевого механізму забезпечення права на соціальний захист, що передбачає його утвердження, реалізацію та захист у разі порушення, невизнання чи оспорування.

Варто констатувати, що в сучасних умовах трансформації суспільних відносин, у тому числі у сфері реалізації права на соціальний захист, розширення сфери застосування приватноправових засад під час здійснення комплексу заходів, спрямованих на подолання або пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків, адаптацію особи чи сім'ї до нових умов її життєдіяльності, визнання нормотворчими органами значної кількості подій як юридичних фактів, що є підставою для виникнення досліджуваного права, визначення місця права на соціальний захист у системі прав людини матиме не лише теоретичне, а й практичне значення. Низький рівень правового регулювання відносин у сфері соціального захисту, часті порушення відповідного права є наслідком відсутності концептуального системного підходу до формування заходів соціального захисту, що є неможливим без розроблення теоретичних засад у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень. Визначення місця права на соціальний захист у системі прав людини неможливе без дослідження наукових праць учених у сфері загальної теорії права, таких як М.Г. Александров, С.С. Алексєєв, М.І. Матузов, Г.С. Шершеневич

та інші, які неодноразово звертались до визначення поняття, ознак, структури та змісту суб'єктивних прав людини й громадянина. Характеризуючи право на соціальний захист, В.С. Андрєєв, В.М. Андрієв, Н.Б. Болотіна, М.Л. Захаров, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, Е.Г. Тучкова та інші автори неодноразово вказували на важливе місце досліджуваного права в системі прав людини. Однак наукові висновки цих та багатьох інших учених не відповідають повною мірою сучасному стану розвитку науки права соціального забезпечення, оскільки здебільшого були проведені за часів пріоритету державного забезпечення осіб, які постраждали від несприятливих наслідків соціальних ризиків, без урахування ринкових засад під час здійснення соціального захисту, як це характерно для сучасних соціально-економічних умов розвитку суспільства.

З огляду на викладене метою статті є комплексне дослідження, що спрямоване на визначення місця права на соціальний захист у системі прав людини, шляхом з'ясування його суттєвих ознак та особливостей.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальний захист належить до категорії суб'єктивних юридичних прав особистості та закріплюється національними й міжнародними нормативними актами, актами договірної характеру як міра можливої поведінки особи, спрямована на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання

чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків, адаптацію до нових умов життєдіяльності шляхом реалізації обов'язків соціально зобов'язаними суб'єктами всіх форм власності й господарювання. З огляду на наведене можна з упевненістю говорити про те, що право на соціальний захист належить до соціальних прав людини, механізм забезпечення яких розроблений для створення умов гідного життя кожної особистості, створення умов для підтримки й розвитку людської сутності.

Важливою особливістю соціальних прав є те, що вони, як правило, мають похідний характер від так званих класичних прав. Так, І.Я. Сенюта вказує, що право на охорону здоров'я є конкретизацією права на життя як природного права особистості, оскільки відображає загальнолюдські цінності турботи про збереження фізіологічного та психологічного здоров'я особистості, слугує фундаментом для формування людини у фізичному й психоемоційному відношенні [1, с. 125].

Аналогічного висновку можна дійти під час характеристики права на соціальний захист, яке є логічним продовженням права на життя, оскільки в ситуації, коли особа чи сім'я опинилась у стані економічної незабезпеченості та/або соціального неблагополуччя, спричинених соціальним ризиком, саме від належного здійснення соціального захисту часто залежить збереження її життя. Однак, незважаючи на те, що досліджуване право має природно-правову природу, а отже, повинне лише визнаватись державою і нею гарантуватись, воно підлягає не тільки фіксації, а й детальній правовій регламентації та розробленню особливого дієвого механізму його реалізації й захисту. Воно не реалізується автоматично, а потребує значних коштів і відповідних рішень компетентних органів. Не випадково актами Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації праці, Ради Європи покладаються на держави-члени зобов'язання забезпечувати, наприклад, «право на соціальний захист за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури й ресурсів кожної держави», «повне дотримання права на соціальний захист усіма належними способами в максимальних межах наявних ресурсів» тощо.

Соціальна природа досліджуваного права також зумовлена тим, що воно здійснюється суб'єктами соціально-забезпечувальних правовідносин, а його реалізація врегульована нормами права соціального забезпечення. Право на соціальний захист є комплексним суб'єктивним правом особистості, яке об'єднує певну сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених суб'єктивних прав, спрямованих на задоволення інтересу управомоченого суб'єкта, зокрема: право на пенсійне забезпечення, право на державну соціальну допомогу, право на соціальне обслуговування, право на соціальні пільги тощо.

Кожне з наведених прав та право на соціальний захист загалом спрямовані на задоволення інтересу особистості на отримання конкретних матеріальних благ та/або комплексу нематеріальних заходів

(видів соціального захисту) з метою подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків або адаптації до нових умов життєдіяльності особи чи сім'ї.

Право на соціальний захист належить до основних прав людини, оскільки закріплене в міжнародно-правових актах, Конституції та законах України.

Так, право на соціальний захист, що включає в себе забезпечення в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з не залежних від особи обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, закріплене в ст. 46 Конституції України. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [2].

Крім того, з метою утвердження права на соціальний захист Верховною Радою України ратифіковані (відповідно, є частиною національного законодавства) такі міжнародні акти, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини 1989 р., Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. тощо.

Механізм реалізації права на соціальний захист також визначають такі акти національного законодавства, як Основи законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р., Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 р., Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., Закон України «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 р., Постанова Кабінету Міністрів України «Про додаткові соціальні гарантії для малозабезпечених сімей з хворими дітьми та з дітьми першого і другого року життя» від 8 лютого 1994 р. № 66, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів та інших окремих категорій населення» від 5 квітня 2012 р. № 321 тощо.

Крім того, у зв'язку з трансформацією суспільних відносин, що становлять предмет права соціального забезпечення, про що вже йшлося, право на соціальний захист може бути закріплене не лише на загальнодержавному рівні, а й на муніципальному (рівні органів місцевого самоврядування) чи локальному (рівні конкретного підприємства, установи, організації) рівнях, а також може бути передбачене в договорі. У такому разі зміст цього права може суттєво відрізнятись від права на соціальний захист, гарантованого на національному рівні, залежно від суб'єктів, інтересу, на задоволення якого право спрямоване, його обсягу тощо.

Варто констатувати, що для України як правової соціальної держави характерна значна зарегульованість права на соціальний захист, що проявляється у великій кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили у сфері правового забезпечення відповідного права. Це зумовлюється, зокрема, комплексним характером аналізованого права.

Право на соціальний захист є індивідуальним правом, що проявляється в персоніфікованому характері правовідносин, у яких воно здійснюється. Однак у науці права соціального забезпечення трапляється й інша позиція, особливо під час характеристики права на соціальне обслуговування, відповідно до якої суб'єктом права на отримання соціальних послуг може бути окрема соціальна група (бездомні особи, безпритульні діти, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, внутрішньо переміщені особи тощо), а не конкретний індивід [3, с. 42]. Проте з такою думкою важко погодитись, оскільки в цьому разі відбувається підміна розуміння носія права на соціальний захист (зокрема, його складника – права на соціальне обслуговування) та безпосереднього порядку здійснення цього виду соціального захисту, оскільки в будь-якому разі правовідносини із соціального обслуговування виникають з управомоченою особою індивідуально, і вже після цього вона може бути включена в колектив для сумісного отримання окремих видів соціальних послуг (наприклад, утримання в дитячих будинках, надання можливості проживання в соціальних готелях тощо).

Підтвердженням такої позиції є також факт, що право на соціальний захист реалізується виключно шляхом звернення до зобов'язаного суб'єкта фізичної особи індивідуально. У зв'язку із цим варто зазначити, що особливість суб'єктного складу правовідносин, у межах яких відбувається реалізація права на соціальний захист, зумовлює існування в праві соціального забезпечення інституту представництва. Так, досить часто правом на соціальний захист наділені суб'єкти, які не можуть усвідомлювати значення своїх дій і самостійно керувати ними у зв'язку з віком або станом здоров'я (малолітні діти, особи з інвалідністю, особи похилого віку тощо). Крім того, суб'єктом права на соціальний захист в окремих випадках може бути визнана також сім'я.

Тому з метою недопущення дискримінації у сфері соціального захисту та належного забезпечення досліджуваного права законодавством передбачена можливість здійснення права звернення як структурним елементу права на соціальний захист управомоченим суб'єктом як особисто, так і через законного, уповноваженого чи договірною представника. Так, відповідно до ст. 4 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. реалізація права на соціальний захист сім'ї, яка з поважних або не залежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму, здійснюється через уповноваженого представника [4]. Ця обставина свідчить про індивідуально-правову природу права на соціальний захист.

Для права на соціальний захист характерне поєднання приватних і публічних засад. З одного боку, це право є невідчужуваним, невід'ємним правом людини, базується на принципах свободи й рівності. У такому значенні право на соціальний захист є природним правом. Крім того, зміст та обсяг зазначених прав визначаються державою, їх виконання забезпечується примусовою силою держави, у чому проявляються публічні засади.

Водночас у сучасних умовах розвитку суспільства дедалі більшого застосування у сфері соціального захисту набирають приватноправові засади, що полягає в розширенні мережі соціально зобов'язаних суб'єктів недержавної форми власності, залучення як суб'єктів, які здійснюють надання заходів соціального захисту, фізичних осіб, розширення договірної регулювання відповідних суспільних відносин.

Так, дослідження положень колективних договорів та угод, укладених упродовж останніх років, дає змогу дійти висновку про регулювання ними не лише трудових відносин, а й відносин у сфері соціального захисту. Зокрема, у Галузевій угоді гірничо-металургійного комплексу України на 2011–2012 рр. передбачене укладення за необхідності договорів про додаткове страхування від нещасних випадків працівників, зайнятих на роботах із підвищеним ступенем небезпеки за переліком професій, встановлених колективним договором, а також договорів про медичне страхування працівників на умовах, передбачених колективним договором [5].

За таких обставин можна з упевненістю говорити про поєднання в механізмі забезпечення права на соціальний захист приватних і публічних засад. Аналогічного висновку доходить професор С.М. Прилипко, який вказує, що категорично зарахувати право соціального забезпечення до приватного чи публічного права неможливо через його подвійну природу – поєднання договірної та нормативної регулювання відповідних відносин [6, с. 50].

Варто вказати також на майновий характер права на соціальний захист, що полягає в превалюванні саме матеріальних видів соціального забезпечення, таких як грошові виплати (у тому числі пенсії), натуральна допомога, забезпечення технічними засобами реабілітації та технічними засобами пересування тощо. Водночас надання соціальних пільг і здійснення соціального обслуговування також потребують фінансування, що може здійснюватись, залежно від організаційно-правової форми соціального захисту, за рахунок різних не заборонених законом джерел.

Крім того, про майновий характер права на соціальний захист свідчить його невід'ємний зв'язок з економічними можливостями держави. Про таку ознаку досліджуваного права йдеться в рішеннях Конституційного Суду України від 8 жовтня 2008 р. № 20-рп/2008 [7] та від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011 [8], відповідно до положень яких здійснення державою права на соціальний захист осіб, які мають право на забезпечення їх у разі повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годуваль-

ника, безробіття з не залежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, охоплює комплекс заходів, які здійснює держава в межах її соціально-економічних можливостей.

Право на соціальний захист належить до регулятивних прав людини, оскільки здійснюється в межах регулятивних правовідносин.

Варто також зазначити, що в системі прав людини право на соціальний захист не є відособленим утворенням. Воно тісно пов'язане з іншими соціальними правами особистості, такими як право на працю, право на охорону здоров'я, право на освіту тощо. Названі та деякі інші соціальні права тісно переплітаються в процесі здійснення права на соціальний захист, що знов-таки є наслідком відсутності в Україні доктрини соціального захисту. Вказане проявляється у відсутності закріплення на законодавчому

рівні поняття «соціальний захист», його організаційно-правових форм і видів, унаслідок чого досить часто, наприклад, реалізація права на охорону здоров'я фактично включається в зміст соціального забезпечення, оскільки останнє передбачає надання медичної допомоги та здійснення медичного страхування.

Висновки. Таким чином, право на соціальний захист є індивідуальним соціальним правом, яке має майнових характер, реалізується в регулятивних відносинах на основі поєднання приватно- й публічно-правових засад із метою задоволення інтересу особистості на отримання конкретних матеріальних благ та/або комплексу нематеріальних заходів (видів соціального захисту) для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків або сприяння адаптації до нових умов життєдіяльності особи чи сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сенюта І.Я Медичне право: право людини на охорону здоров'я : [монографія] / І.Я. Сенюта. – Львів : Астролябія, 2007. – 224 с.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Медвідь А.О. Характеристика права людини на соціальне забезпечення: зміст, обсяг і межі / А.О. Медвідь // Держава та регіони. Серія «Право». – 2016. – № 3(53). – С. 39–42.
4. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 1 червня 2000 р. № 1768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 290.
5. Галузева угода гірничо-металургійного комплексу України на 2011–2012 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua>.
6. Прилипка С.М. До питання співвідношення «приватного» та «публічного» у праві соціального забезпечення / С.М. Прилипка // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – 2006. – Вип. 32. – С. 44–50.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень підпункту «б» підпункту 4 пункту 3 статті 7 Закону України «Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», пункту 1, абзацу третього пункту 5, пункту 9, абзаців другого, третього пункту 10, пункту 11 розділу I Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (справа про страхові виплати) від 8 жовтня 2008 р. № 20-рп/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 80. – Ст. 2698.
8. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 3. – Ст. 100.